

ANDRZEJ PRINKE

OCALIŁA GO ARCHEOLOGIA: DZIAŁALNOŚĆ BADAWCZA
KAZIMIERZA GELINKA (1882-1969) JAKO WIĘŹNIA NIEMIECKIEGO
NAZISTOWSKIEGO OBOZU KONCENTRACYJNEGO
MAUTHAUSEN-GUSEN (GÓRNA AUSTRIA) W LATACH 1940-1945

RESCUED BY ARCHAEOLOGY: THE RESEARCH ACTIVITIES
OF KAZIMIERZ GELINEK (1882-1969) AS A PRISONER OF THE GERMAN NAZI
CONCENTRATION CAMP AT MAUTHAUSEN-GUSEN (UPPER AUSTRIA) IN 1940-1945

During the archival study of the rich legacy of Prof. Józef Kostrzewski carried out by the author, a ready-to-be-published manuscript by Kazimierz Gelinek (1946) in Polish and English was found. It describes his archaeological activities 1940-45 as a prisoner at Mauthausen-Gusen, one of the most severe German Nazi concentration camps. Gelinek, a geographer and pre-war grammar school teacher with extensive archaeological field and museum practice in the Płock region, was ordered by the camp commanders first to form the excavation brigade of prisoners in order to examine several sites in the vicinity of the camp (the archaeologically rich region of Upper Danube valley), then to organize a small archaeological museum in one of the camp barracks and finally – to prepare a monograph of the excavated area that was handed to Heinrich Himmler, chief of the SS and Gestapo and an enthusiastic amateur of archaeology, during his visit.

KEY WORDS: World War II, Nazi Germany, concentration camps, Gusen, Mauthausen-Gusen, rescue excavations, Upper Austria, Upper Danube, archaeological biograms

Od roku 2010 autor tych słów prowadzi kwerendę archiwalną dot. biografii i dorobku prof. Józefa Kostrzewskiego. Jednym z jej pierwszych rezultatów było odkrycie w spuściźnie Profesora, przechowywanej w poznańskim oddziale Archiwum Polskiej Akademii Nauk, relacji Kazimierza Gelinka (1882-1969; ryc. 1-2) – w latach międzywojennych kustosza Muzeum Towarzystwa Naukowego Płockiego¹, o zapewne najbardziej ekstremal-

nym epizodzie w dziejach polskiej archeologii². Tekst ten zawiera bowiem szczegółowy opis ponad pięcioletniego okresu uwięzienia Gelinka w osławionym niemieckim nazistowskim obozie koncentracyjnym Mauthausen-Gusen³ w Górnej Au-

dziś, z przerwą w l. 1831-1907, spowodowaną represjami rosyjskiego zaborcy po powstaniu listopadowym.

² Wkrótce po jego dokonaniu, odkrycie to opisano wstępnie w krótkim artykule popularnonaukowym (Prinke 2010).

³ Konzentrationslager (KL) Mauthausen (od 1940 r.: KL Mauthausen-Gusen) – niemiecki nazistowski obóz

¹ Towarzystwo Naukowe Płockie – jedno z najstarszych towarzystw naukowych w Polsce, działające od r. 1820 do

stria. Na rozkaz komendanta, SS-Standartenführera Franza Ziereisa⁴ (ryc. 3), K. Gelinek przez cały czas swego pobytu w Gusen kierował ratowniczymi badaniami wykopaliskowymi w rejonie tego obozu, położonego w bogatej archeologicznie dolinie górnego Dunaju. Co więcej, wypełniając kolejne polecenia F. Ziereisa, w jednym z baraków obozowych Gelinek zorganizował muzeum, w którym wyeksponował pozyskane zabytki, a następnie, przy udziale współpracowników, podsumował wyniki swych badań w formie obszernej monografii. Tę niezwykłą gorliwość komendanta obozu w odniesieniu do odkrytych zabytków należy zapewne tłumaczyć ogólnie znanymi zainteresowaniami jego najwyższego przełożonego – Heinricha Himmlera, który od dziecka fascynował się archeologią; najdobitniejszym spełnieniem tych marzeń, już po jego dojściu do władzy, było założenie organizacji Ahnenerbe⁵. Ziereis osiągnął założony cel: Himmler dwukrotnie odwiedził obóz, wizytując również wykopaliska; podczas jednej z tych wizyt (ok. 24 XII 1942) wręczono mu gotowy egzemplarz monografii archeologicznej okolic Gusen.

Ryc. 1. Kazimierz Gelinek (1938)

Fig. 1. Kazimierz Gelinek (1938)

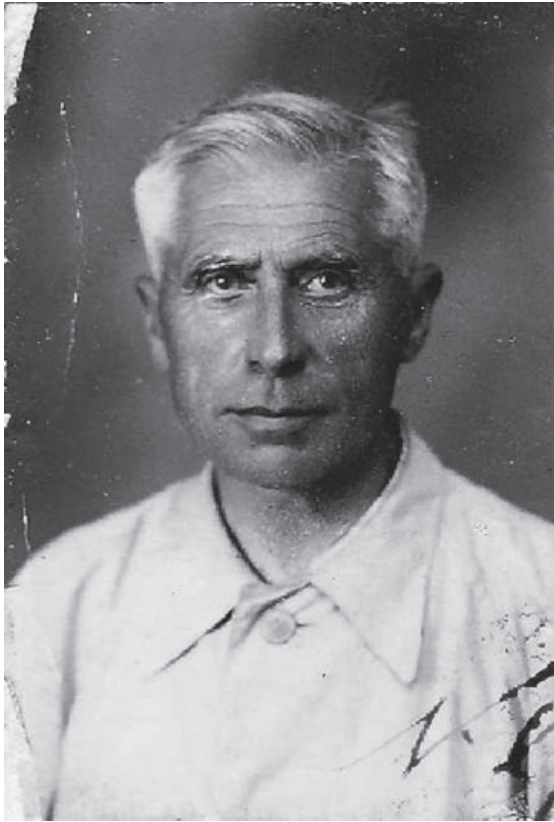
koncentracyjny, założony w 1938 (po tzw. Anschlussie, czyli przyłączeniu Austrii do Rzeszy Niemieckiej) w Mauthausen koło Linzu (Austria), w pobliżu największego austriackiego kamieniołomu granitu; miejsce kaźni niemieckich i austriackich przeciwników nazizmu oraz polskiej inteligencji (w ramach tzw. Intelligenzaktion). Od 17 II 1939 jego komendantem był SS-Standartenführer Franz Ziereis. Od XII 1939 obóz powiększono o odległy o 4,5 km podobóz Gusen. Mauthausen-Gusen uchodził za najcięższy z hitlerowskich obozów koncentracyjnych, co potwierdzali również osadzeni tam b. więźniowie Auschwitz.

⁴ Franz Ziereis (1905-1945) – niemiecki nazistowski zbrodniarz wojenny; w SS od 1936 r.; 1937 – dowódca oddziału SS-Totenkopf w Brandenburgii; 1938 – przeniesiony do Austrii jako instruktor dywizji SS-Totenkopf; 1939-1945 – komendant obozu koncentracyjnego Mauthausen-Gusen w stopniu SS-Standartenführera. Tuż przed wyzwoleniem obozu przez armię amerykańską zbiegł wraz z rodziną w pobliskie góry. Ujęty, a następnie ciężko postrzelony przy próbie ucieczki; przesłuchiwany przed śmiercią przez oficerów wywiadu amerykańskiego, bronił się, zarzucając swym najbliższym współpracownikom, zwłaszcza K. Chmielewskiemu, samowolny sadyzm.

⁵ Ahnenerbe – Studiengesellschaft für Geistesurgeschichte, Deutsches Ahnenerbe e.V. (Towarzystwo Badawcze nad Pradziejami Spuścizny Duchowej, Niemieckie Dziedzictwo Przodków – niemiecka nazistowska organizacja badawcza, założona przez Reichsführera SS – Heinricha Himmlera (1935). Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze uznał ją za organizację zbrodnicy.

Używając terminologii archeologicznej, można zatem powiedzieć, iż K. Gelinek wypełniał w tym tragicznym miejscu wszystkie główne zadania profesjonalnego archeologa: ratowniczo-konserwatorskie, muzealne i naukowo-analityczne. To zdumiewające, że ów unikatowy – nie tylko w skali Polski – przypadek archeologicznego losu był dotąd zupełnie nieobecny w świadomości naszego środowiska zawodowego. Jedyną, krótką wzmiankę na ten temat zawarł Tomasz Kordala w swej pracy poświęconej dziejom badań archeologicznych na Mazowszu Płockim (Kordala 2000). A przecież obszerne opisy archeologicznej działalności K. Gelineka w Gusen⁶ znaleźć można w kilku książkach wspomnieniowych, wydanych już wiele lat temu przez jego towarzyszy niedoli (Dobosiewicz 1979; Gębik 1972; Iwiński 1989; Murasiewicz 1962; Wnuk 1985). Wszyscy oni wystawili jego postawie etyczno-moralnej najwyższą ocenę. Owa niewie-

⁶ KL Gusen – podobóz obozu koncentracyjnego Mauthausen-Gusen, utworzony wiosną 1940 r. przy tamtejszych zakładach zbrojeniowych; wkrótce w pobliżu powstał KL Gusen II, a w 1944 r. – KL Gusen III. W 1945 r. kompleks Mauthausen-Gusen liczył łącznie 56 podobozów.

Ryc. 2. Kazimierz Gelinek po powrocie z obozu Gusen (ok. 1946)

Fig. 2. Kazimierz Gelinek after his return from the Gusen camp (circa 1946)

dza jest również skutkiem szczególnego i – przyznać trzeba – niezrozumiałego – sposobu potraktowania relacji Gelinka przez Józefa Kostrzewskiego. Otóż Profesor, którego Gelinek poznał jeszcze przed wojną podczas swego pobytu w Biskupinie, w żaden sposób nie wykorzystał tego gotowego do publikacji tekstu (wraz z wykreślonymi na kalce ilustracjami). Jest to tym bardziej zadziwiające, gdy weźmie się pod uwagę łatwość, z jaką J. Kostrzewski chwycił za pióro, gdy tylko napotkał temat choćby pośrednio związany z archeologią, nie rzadko przedstawiając go nawet na kilka sposobów – np. jako rozprawę naukową, a równolegle – jako artykuł dla prasy codziennej (por. np. uzupełnioną bibliografię J. Kostrzewskiego: Prinke 2011).

Relacja K. Gelinka powstała jeszcze w Austrii, zapewne podczas jego pobytu w alianckim obozie przejściowym po wyzwoleniu Gusen przez wojska amerykańskie (5 V 1945); nosi ona sygnaturę: „Schärding, dnia 28.lutego 1946.r.” i napisana jest na maszynie pozbawionej polskich czcionek. Nie wiemy, kiedy tekst ten dotarł do rąk Profesora.

Zarówno Kostrzewski, jak i Gelinek, żyli jeszcze wiele lat (obaj zmarli w r. 1969), nie mamy jednak, jak dotąd, dowodów na ich bezpośrednie kontakty po wojnie. Dążąc do odpowiedzi na te i inne pytania, autor tych słów przeprowadził dodatkową kwerendę w kilku instytucjach na terenie Płocka, związanych z działalnością Kazimierza Gelinka. Dwa maszynopisy jego autorstwa, przechowywane w miejscowym oddziale Związku Nauczycielstwa Polskiego, tj. życiorys (Gelinek 1956b) oraz druga, niedatowana wersja opisu jego badań archeologicznych w Gusen (Gelinek b.d.), a także korespondencja z okresu międzywojennego (w zbiorach Towarzystwa Naukowego Płockiego) rzuciły dodatkowe światło na tę niezwykłą postać, lecz większość związanych z nią zagadek pozostaje nadal nierozwiązana.

W sumie dysponujemy więc dziś dwoma tekstami Kazimierza Gelinka, w których przedstawia on szczegółowo swe uwięzienie i pięcioletnią działalność archeologiczną w obozie koncentracyjnym w Gusen. Są to: (a) maszynopis z 1946 r. o objęto-

Ryc. 3. Franz Ziereis (1905-1945) – komendant obozu koncentracyjnego Mauthausen-Gusen; hitlerowski zbrodniarz wojenny
Fig. 3. Franz Ziereis (1905-1945) – commandant of the German Nazi concentration camp at Mauthausen-Gusen; Hitlerite war criminal

ści 8 stron, opracowany w trzech wersjach językowych: polskiej, angielskiej i niemieckiej (Gelinek 1946a, 1946b, 1946c; oryginał w zbiorach Archiwum PAN, Oddział w Poznaniu, w spuściźnie po prof. Józefie Kostrzewskim, sygn. P-III 51, jedn. 17;), (b) wspomniany już, późniejszy (niedatowany) maszynopis o objętości 11 stron (Gelinek b.d.). Oba teksty są częściowo tożsame. Poniżej przedstawiamy łączne streszczenie obu relacji, poprzędzając je skrótem życiorysu (Gelinek 1956b), aby umożliwić Czytelnikowi prześledzenie drogi Kazimierza Gelinke do archeologii; będąc z wykształcenia geografem – uczniem prof. Eugeniusza Rome-

ra⁷ z Uniwersytetu Stefana Batorego we Lwowie, w okresie międzywojennym posiadał on zarazem bliskie i różnorodne związki ze środowiskiem polskich archeologów. W cytatach zachowano pisownię i interpunkcję oryginału. Uwagi autora podano w nawiasach kwadratowych.

⁷ Eugeniusz Romer (1871-1954) – polski geograf i kartograf; studia w Krakowie, Lwowie, Wiedniu, Halle i Lozannie. Od 1899 – profesor Uniwersytetu Stefana Batorego we Lwowie. Członek polskiej delegacji na konferencję pokojową w Paryżu, zwanej też konferencją wersalską (1919-1920).

ŻYCIORYS KAZIMIERZA GELINKA (1882-1969)

Kazimierz Gelinek urodził się 23 sierpnia 1882 r. w Brzeżanach (d. woj. tarnopolskie, ob. zachodnia Ukraina) w rodzinie inteligenckiej. Przed ukończeniem pierwszego roku życia utracił ojca. W dzieciństwie kilkakrotnie ciężko chorował (tyfus, szkarlatyna i czarna ospa). Wstępne wykształcenie otrzymał w Tarnopolu. Po śmierci matki, tuż przed maturą ponownie zachorował; po trzyletniej kuracji powrócił do zdrowia, by przez następne trzy lata odbyć obowiązkową służbę wojskową w armii austriackiej (VII pułk ułanów „pamiętający jeszcze czasy polskie, gdyż w magazynie wojskowym tegoż pułku, były zachowane mundury polskie oraz hełmy z rogatywką, szable i lance”); Gelinek 1956b, 1). Pułk ten stacjonował w Stockerau pod Wiedniem; jego dowódcą był Ritter von Donderf, a właścicielem arcyksiążę Franciszek Ferdynand⁸.

Oszczędności z żołdu wojskowego umożliwiły Gelinke dokończenie edukacji gimnazjalnej, uwieńczonej maturą. Po jej uzyskaniu nie przyjął proponowanej mu posady urzędnika kolejowego, lecz zatrudnił się jako „nauczyciel szkół powszechnych wiejskich z zamiarem kontynuowania dalszych studiów naukowych... Praca nauczyciela w Zazulińcach⁹ nad Dniestrem otworzyła mi oczy

na piękno krajobrazu; a jar Dniestru i jego tak zwane <ścianki> t.j. strome brzegi, pociągały ku sobie. Często więc na łódce przeprowałem się na drugą stronę brzegu Dniestru, czyli <ścianki> interesując się skałami i ich układem, których jeszcze nie znałem i nie rozumiałem. Zacząłem więc szukać źródeł naukowych, które naprowadziły mnie do głównego źródła: geografii” (Gelinek 1956, 2).

Z początkiem pierwszej wojny światowej „...jako żołnierz przywdziałem wówczas po raz wtóry mundur ułański, który wreszcie doczekał się Wolnej Polski. W roku 1916 w mundurze tym, zacząłem już pracować tylko dla wolnej swej Ojczyzny i realizować dawniejszą swoją myśl, dalszych studiów... Z początkiem ... sierpnia 1916 r. radca szkolny Dr. Marian Reiter z Lublina, zwrócił się do mnie z propozycją otwarcia szkół w powiecie i w Zamościu mianując równocześnie inspektorem. Dwojąc się i trojąc, nie śpiąc i nie jedząc, w ciągłych rozjazdach wykonałem zadanie. Oto na początek września tegoż roku otwartych zostało około sto szkół. Niezależnie od tego zaangażowałem w początkach sierpnia, to znaczy przed otwarciem szkół, 16 pań nauczycielek - Polek do pracy i urządziłem kurs, który zakończony został w dniu 19 sierpnia 1916 roku. Angażowanie dalszych osób i następny kurs oraz konferencja w których wzięło udział przeszło sto nauczycieli obojga płci były dalszym ciągiem moich wysiłków. Kursy i konferencje zakończyły się w początkach września 1916 roku. W Zamościu otwarte zostało gimnazjum realne męskie i żeńskie oraz seminarium nauczycielskie również męskie i żeńskie” (Gelinek 1956b, 2). Dodatkowym jego osiągnięciem organizacyjnym

⁸ Franciszek Ferdynand Habsburg (1863-1914) – arcyksiążę Austrii-Este, bratanek cesarza Franciszka Józefa I; od 1896 – następca tronu Austro-Węgier. Jego śmierć w zamachu w Sarajewie stała się bezpośrednią przyczyną wybuchu pierwszej wojny światowej.

⁹ Zazulińce – duża wieś na lewym brzegu Dniestru; w II Rzeczypospolitej – w gm. Sińków, pow. Zaleszczyki, woj. tarnopolskim; ob.: Ukraina.

było pozyskanie w 1917 r. „przez wpływy na Jeneralne Gubernatorstwo w Lublinie” (Gelinek 1956b, 3) budynku kasyna oficerskiego na siedzibę szkolnego internatu.

Po tak pomyślnym debiucie na polu pedagogicznym Gelinek wraca do zamiaru kontynuowania własnej edukacji: „Przyjąłem więc posadę nauczyciela szkoły ćwiczeń przy założonym seminarium nauczycielskim męskim w Zamościu, a w roku 1922 zapisałem się na studia uniwersyteckie wydziału geografii w Instytucie profesora Ludomira Sawickiego¹⁰ w Krakowie. Wykłady, ćwiczenia, prace seminaryjne i wycieczki naukowe, dały mi bardzo dużo wiedzy naukowej; którą zauważył i uznał prof. Sawicki angażując mnie do swej wyprawy naukowej ogólnie znanym samochodem „Orbis” do Afryki - tragicznie zresztą zakończonej, gdyż w czasie wyprawy profesor Sawicki ciężko zachorował i nieprzytomny wracał przez Anatolię: w drodze zmarł. Ja zaś, dziwnym trafem nie mogłem wziąć udziału w tej wyprawie, gdyż żona moja i córka obłożnie zachorowały na szkarlatynę. Po dwóch latach studiów w Krakowie, przenieśliśmy się na studia we Lwowie; gdzie w Instytucie geograficznym profesora Romera uzyskałem dyplom na nauczyciela szkół średnich ogólnokształcących i seminariów nauczycielskich w dniu 9 listopada 1926 roku” (Gelinek 1956b, 5).

Z zaproponowanych mu przez kuratorium trzech możliwości zatrudnienia (Dąbrowa Górnicza, Sosnowiec lub Płock) Gelinek wybrał tę ostatnią. „Przed decyzją wyboru, pojechałem z Zamościa do Płocka. W tym czasie, nie było jeszcze połączenia z Warszawy koleją: płynąłem więc statkiem. Malownicze brzegi Wisły, miasta i wsie nadwiślańskie, pociągały ku sobie. Piękne położenie dawnej stolicy Mazowsza i Polski - Płocka, oraz nieznaną mi dotychczas budowa geologiczna, zdecydowały o wyborze tego miasta na miejsce pracy” (Gelinek 1956b, 5). Podczas tej pierwszej wizyty w Płocku Gelinek trafił do miejscowego Muzeum Mazowsza Płockiego, gdzie poznał jego założycielkę i kustosa – Halinę Rutką¹¹. Już wkrótce, po osiedleniu

się na stałe w Płocku (1 IX 1924), Gelinek, poza pracą pedagogiczną („wykłady geografii w państwowym seminarium nauczycielskim męskim, a potem w gimnazjum im króla Władysława Jagiełły i seminarium nauczycielskim żeńskim”; Gelinek 1956b, 5), podjął stałą współpracę naukową zarówno z Muzeum, jak i z Towarzystwem Naukowym Płockim, obejmującą m.in. wycieczki badawcze geologiczno-archeologiczne po okolicy. „W pierwszym roku, zwróciłem uwagę na dno Wisły i na jej brzegi. Kępa Radziwska zaprowadziła mnie do Popłacina i Duninowa. Na pograniczu Radziwia i Popłacina, na piaskach, natknąłem się na okrzeski krzemienne z okresu neolitu... dowiedziałem się od prof. Rudzkiej¹², że na wydmach Ośnicy koło Borowiczek, spotykają się takie same okrzeski jak i w Osinach koło Radziwia... Na ten temat wygłosiłem pierwszy referat w Towarzystwie Naukowym ilustrując zebrany materiał i rysunkami” (Gelinek 1956b, 6). Już po wojnie, Gelinek opublikował wyniki swych zwiadów terenowych w miejscowych „Notatkach Płockich” (Gelinek 1956a). „Po ukazaniu się tego artykułu, w sierpniu 1956 r. mieszkaniec Płocka Henryk Biedrzycki przyniósł zebrane przez niego okrzeski na zboczach gór tumskich. Po sprawdzeniu tych miejsc, uzupełniłem zbiorek; w ten sposób ugruntowałem tezę istnienia przemysłu neolitycznego w Osinach oraz korzystania z tego przemysłu przez ówczesnych osadników Płocka” (ryc. 15; Gelinek 1956b, 6).

„W dniu 3 października 1926 r., Prof. Romer dał mi pisemną ocenę: <Pan Kazimierz Gelinek przedłożył mi swą pracę p.t.; <<Studia nad usuwiskami Płockimi>>. Praca ta jest oparta na oryginalnych studiach w terenie, a po części na zdjęciu fotograficznym, wykonanym przez autora z osobliwym dowcipem i cierpliwością metodami najpierwotniejszymi. Całość zaopatrzona w bogaty materiał ilustracyjny - fotografie i blok diagramy – jako też w materiał kartograficzny, częściowo archiwalny, jest cennym przyczynkiem do fizjografii wysokich brzegów nadwiślańskich ilustrującym i wyjaśniającym wiele w problemie ruchów tego brzegu... Podkreślam to by poprzeć starania p. Gelinka o jak

¹⁰ Ludomir Sawicki (1884-1928) – polski geograf, podróżnik i wydawca; współzałożyciel Polskiego Towarzystwa Geograficznego (1918); od 1919 – profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

¹¹ Halina Rutka (1868-1932) – kustosz Muzeum Mazowsza Płockiego, które dało początek obecnemu Mu-

zeum Mazowieckiemu w Płocku. Zasłużona społeczniczka, m.in. działaczka Towarzystwa Naukowego Płockiego; współzałożycielka (wraz z mężem Stefanem, 1855-1932, profesorem gimnazjum męskiego w Płocku) Biblioteki im. Zielińskich TNP.

¹² Winno być: Rutskiej; por. przyp. 11.

najrychlejsze dopuszczenie do egzaminu uproszczonego, który by mu pozwolił poświęcić się w całości i swobodnie zawodowi nauczycielskiemu, a wierzę... i nauce>.

Prof. Eugeniusz Romer” (Gelinek 1956b, 7).

Rezultaty tej pracy K. Gelinek przedstawił w 1927 r. w Krakowie na II Zjeździe Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce (Gelinek 1929). Na koniec lat 1920-tych datują się pierwsze kontakty K. Gelinka z archeologią. W r. 1926 zostaje kustoszem Muzeum Mazowsza Płockiego¹³ z zadaniem utworzenia Działu Przyrodniczo-Ludoznawczego, obejmującego również zbiory archeologiczne. Odtąd aż do wybuchu wojny K. Gelinek prowadzi systematyczną współpracę z Urzędem Konserwatorskim Zabytków Przedhistorycznych w Warszawie jako przewodniczący Pogotowia Ratunkowego Wykopalisk Towarzystwa Naukowego Płockiego. W l. 1927-1928 przeprowadził interwencje konserwatorskie na przypadkowo odkrytych stanowiskach w Starożrebach, Rogowie, Rembielinie, Popłacinie i Sójkach (Kordala 2000, 42). Nadzorował też pod względem archeologicznym budowę linii kolejowej Płock-Sierpc. Szczególnie spektakularnego odkrycia dokonał w dniu 6 VII 1931 r. w Parzeniu nad Skrwą Prawą, gdzie na terenie cmentarzyska pozyskał dla zbiorów swego Działu kielich szklany z okresu wpływów rzymskich, który opublikował już po wojnie (Gelinek 1954).

¹³ Muzeum Mazowsza Płockiego: placówka Towarzystwa Naukowego Płockiego, zał. 1821 r. jako Muzeum Publiczne i Szkolne Województwa Płockiego; reaktywowana 1907; od 1928 przemianowana na: Muzeum Mazowsza Płockiego im. Prof. Ignacego Mościckiego, Prezydenta Rzeczypospolitej.

DZIAŁALNOŚĆ ARCHEOLOGICZNA KAZIMIERZA GELINKA W OBOZIE KONCENTRACYJNYM MAUTHAUSEN-GUSEN W LATACH 1940-1945

Podczas prowadzonych na wielką skalę ziemnych prac budowlanych, związanych z rozbudową kompleksu obozów Mauthausen-Gusen, dwóch polskich więźniów, niezależnie od siebie, napotkało i trafnie rozpoznało cenne stanowiska archeologiczne. Jeden z nich – Kazimierz Gelinek – odkrył stanowisko neolityczne (zapewne cmentarzysko); „...roboty przy stanowiskach archeologicznych była mi znana, gdyż w okolicach Płocka odkryłem wiele takich stanowisk,

Równolegle rozwijał szeroką działalność oświatową w dziedzinie historii, archeologii i geografii, m.in. w formie lekcji muzealnych dla szkół różnych typów (Kordala 2000, 42). Podejmował również badania problemowe w zakresie archeologii, m.in. nad początkami osadnictwa ludzkiego w rejonie Płocka. W lutym 1932 r. na Mazowszu nastąpiło trzęsienie ziemi z epicentrum w Łubkach. „Samochodem starostwa Płockiego sprawdziłem niesłychane dotychczas zjawisko na przestrzeni tysiąc siedemdziesiąt kilometrów i zebrałem duży materiał naukowy, który przepadł jak też i inne materiały również naukowe w czasie pobytu mego w obozach koncentracyjnych w okresie przeszło 5 lat” (Gelinek 1929; 1956b, 7).

Po klęsce wrześniowej 1939 r. niemieckie władze okupacyjne trzykrotnie nakłaniały Gelinka do zadeklarowania się jako Volksdeutsch, „bo nazwisko moje nie kończyło się na <ski>, ani na <eki>” (Gelinek 1956b, 8), lecz każdorazowo spotkały się z jego odmową. Wkrótce potem, z pozoru mało znaczący incydent stał się dla Gelinka początkiem pięcioletniej dramatycznej odysei okupacyjnej, w unikatowy sposób splecionej z archeologią. W listopadzie 1939 r. grupa żołnierzy niemieckich wtargnęła do muzeum i zaczęła samowolnie wynosić stamtąd zabytki archeologiczne. Gdy kustosz próbował protestować, oskarżono go o obrazę munduru niemieckiego żołnierza. W dniu 9 IV 1940 r. aresztowano go „o godzinie 5-tej rano; zamknięto w więzieniu płockim i wywieziono w następnym dniu do obozu koncentracyjnego najpierw w Działdowie, potem w Dachau, w końcu do Mauthausen-Gusen. (...) W Gusen przebyłem pełne pięć lat. W trzy miesiące zmarła żona, córki zaś wywieziono do Guberni. W Gusen pracowałem najpierw w kamieniołomach Kastenhof, a potem przy budowie kolei w robotach ziemnych” (Gelinek 1956b, 8).

prócz tego poznałem roboty tego rodzaju w Biskupinie dokonywane przez ekipę profesora Kostrzewskiego.” (Gelinek 1956b, 9). Drugim odkrywcą był pochodzący z Warszawy dr chemii – Józef Iwiński¹⁴, który

¹⁴ Józef Eugeniusz Iwiński (1904-1990) – polski chemik, towaroznawca; po II wojnie światowej dziekan Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Łodzi.

niedługo później natknął się na bogato wyposażony grób jeźdźcy, pochowanego wraz z koniem. Gelinek zdołał skłonić dowództwo obozu do zawiadomienia o swym odkryciu Instytutu Ochrony Zabytków (Institut für Denkmalpflege) w Wiedniu. Jego dyrektor, prof. Oswald Menghin¹⁵ (ryc. 4), już następnego dnia przybył do Gusen, gdzie potwierdził konieczność kontynuowania prac archeologicznych i przydzielił Gelinkowi fachowe wsparcie w oso-

Ryc. 4. Prof. Oswald Menghin (1888-1973)
Fig. 4. Prof. Oswald Menghin (1888-1973)

¹⁵ Oswald Menghin (1888-1973) – austriacki prehistoryk, prof. Uniwersytetu Wiedeńskiego (1917-1945) i w Karirze (1930-1933); założyciel (1914) i redaktor (do 1946) czasopisma „Wiener Prähistorische Zeitschrift”; rektor Uniwersytetu Wiedeńskiego (1935-1936); minister oświaty w pierwszym rządzie austriackim po tzw. Anschlussie (1938), tj. w okresie czystek politycznych i antysemickich na Uniwersytecie Wiedeńskim; członek NSDAP od 1940. Po wojnie – na liście przestępców wojennych; uniknął oficjalnego oskarżenia, lecz trafił do amerykańskiego obozu dla internowanych; 1948 zbiegł do Argentyny; prof. uniwersytetu w Buenos Aires, a od 1957 – również w La Plata. Postępowanie karne przeciwko O. Menghinowi w Austrii umorzono w 1956 r.; od 1959 – członek-korespondent Austriackiej Akademii Nauk w Wiedniu.

Ryc. 5. Ruiny zamku Spielberg koło Gusen (Górna Austria). Stan obecny
Fig. 5. Ruins of the Spielberg Castle near Gusen (Upper Austria). Present state

bach swej asystentki, Herthy von Orel (Ladenbauer-Orel; ryc. 13) i preparatora, Josefa Vockenhubera. „Od tej chwili władze i instytucje naukowe niemieckie zainteresowały się Gusen. W pierwszym rządzie wspomniany prof. Dr. Oswald Menghin, archeolog światowej sławy, a następnie dr. Kurt Willvonseder¹⁶, starosta z Perg dr. Brachmann, historycy starożytności profesorowie dr. Rudolf Egger¹⁷ i dr. Camillo Proschner, dr. Stroh¹⁸ z Linzu [Linz] i inni.” (Gelinek 1956b, 9). Wówczas to rozpoczęła się unikatowa, niemal pięcioletnia misja archeologiczna Kazimierza Gelineka w tragicznej scenarii hitlerowskiego obozu koncentracyjnego, misja, która bez wątpienia uratowała mu życie, gwarantując znacznie lepsze warunki pracy i bytu w porównaniu z losem większości więźniów Gusen, skazanych na nieludzką pracę w miejscowych kamieniołomach lub w podziemnych fabrykach zbrojeniowych. Wystarczy wspomnieć, że średnia życia w obozie wynosiła trzy miesiące oraz, że K. Gelinek w chwili aresztowania był już w dość zaawansowanym wieku (57 lat).

Wnioski sformułowane przez O. Menghina na podstawie jego wizji lokalnej były podstawą „do stworzenia Komendy Wykopaliskowej, zwanej początkowo Komando¹⁹ Spielberg w której pracowali tylko więźniowie – Polacy. Tworząc komendę wykopaliskową żądano ode mnie żebym został kapem i oberkapem, ale propozycji tych nie przyjąłem.” (Gelinek 1956b, 9).

Tzw. Komando Spielberg zostało powołane przez dowództwo obozu KL Gusen w dniu 19 XI

¹⁶ Kurt Willvonsender – SS-Obersturmführer, zaufany współpracownik szefa pseudonaukowej instytucji badawczej SS-Ahnenerbe – Standartenführera Wolframa Sieversa, niemieckiego nazistowskiego zbrodniarza wojennego, straconego w 1948 r.). Od 1948 – dyrektor muzeum Carolinum Augusteum w Salzburgu. Jego śmierć w 1968 r. rząd krajowy w Salzburgu uczcił minutą ciszy.

¹⁷ Rudolf Egger (1882-1969) – austriacki historyk starożytności, epigrafik i archeolog; od 1912 sekretarz Austriackiego Instytutu Archeologicznego; habilitacja na Uniwersytecie Wiedeńskim z historii starożytnego Rzymu i epigrafiki; liczne wykopaliska w Austrii (m.in. ponad 20-letnie wykopaliska osady w Magdalensbergu w Karyntii – d. prowincja rzymska Noricum).

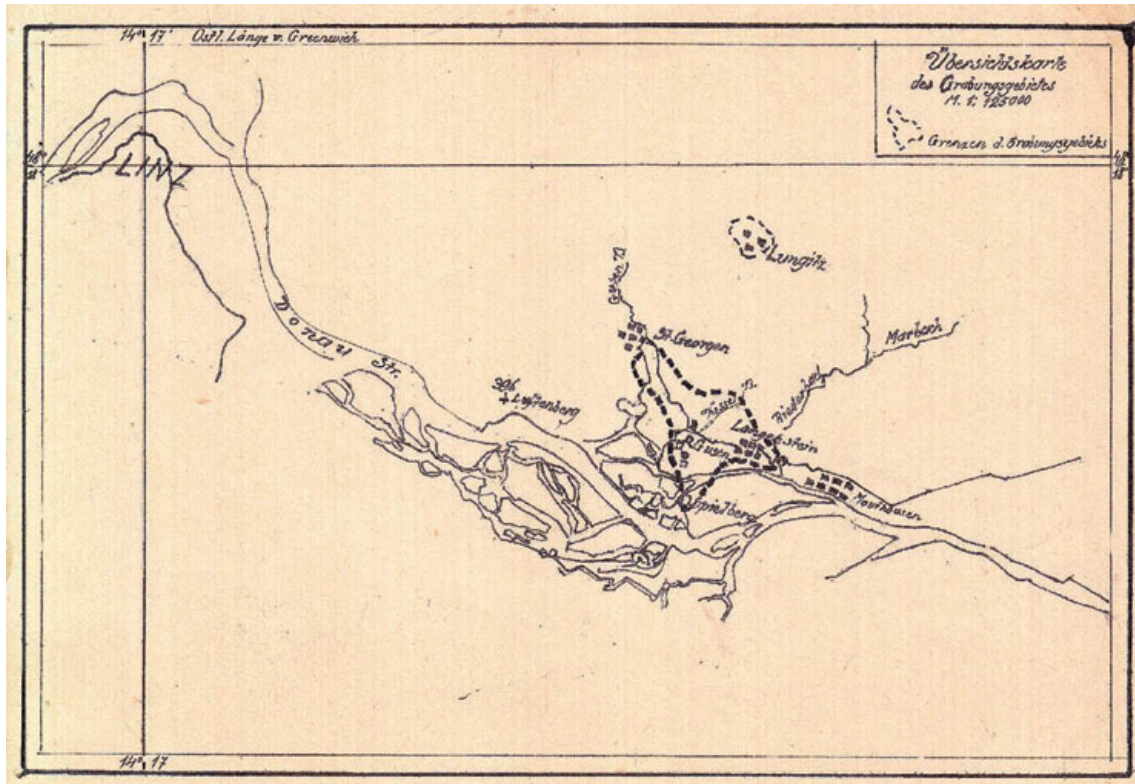
¹⁸ Franz Stroh (1889-1960) – austriacki prehistoryk; od 1932 – kierownik Działu Pradziejów i Starożytności Rzymskich Górnoaustriackiego Muzeum Krajowego w Linzu.

¹⁹ Właśc.: Kommando; w nomenklaturze obozowej – oddział roboczy.

Ryc. 6. Karl Chmielewski (1903-1991) – komendant obozów koncentracyjnych w Gusen i Hertogenbusch; hitlerowski zbrodniarz wojenny
Fig. 6. Karl Chmielewski (1903-1991) – commandant of the German Nazi concentration camps at Gusen and Hertogenbusch; Hitlerite war criminal

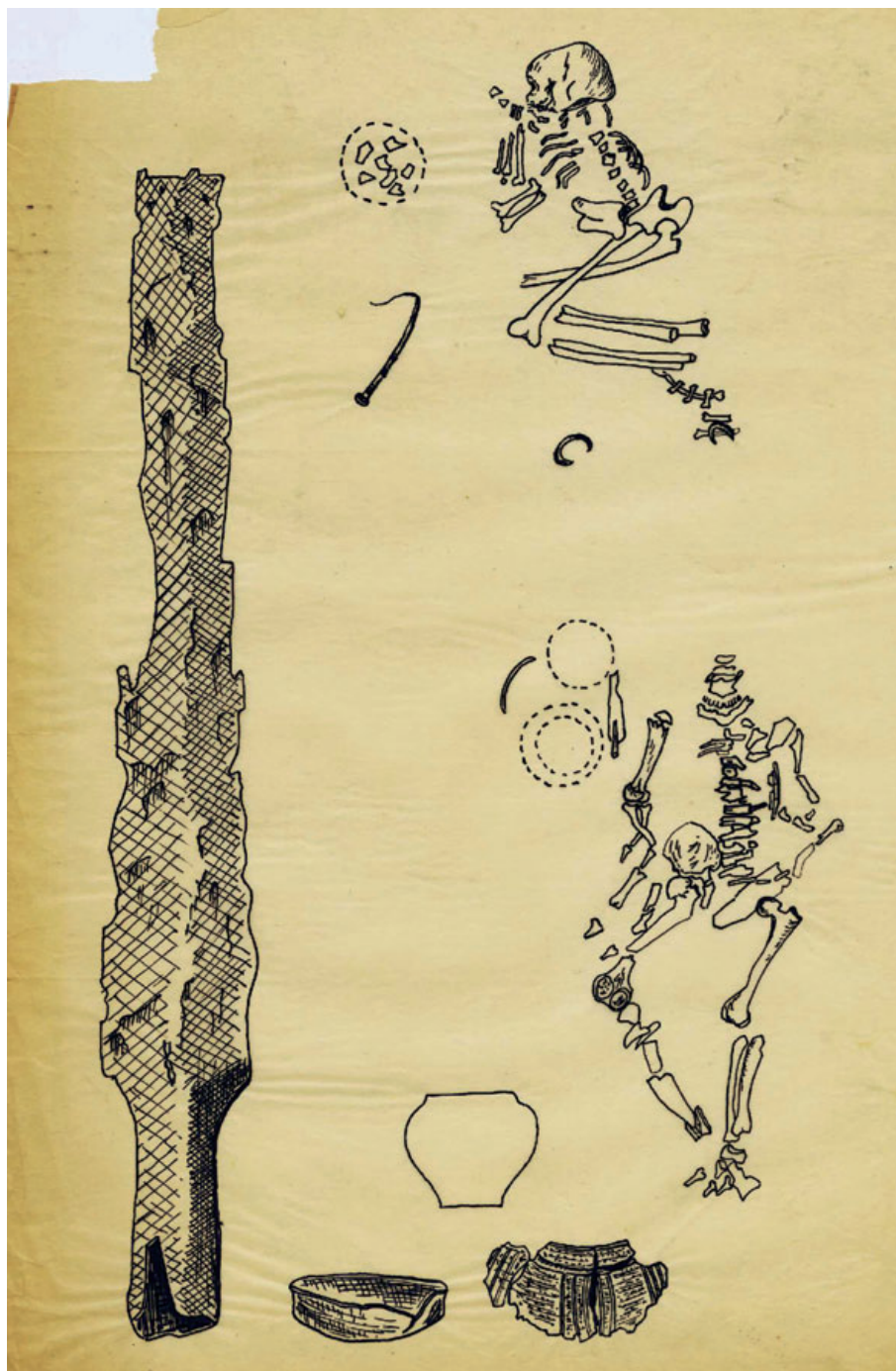
1940 r. Liczyło ono 30 więźniów („heftlingów”); dwudziestu siedmiu spośród nich to polscy księża, których wkrótce potem wysłano do KL Dachau. Jego pierwszym zadaniem były prace wykopaliskowe w ruinach zamku Spielberg na granitowej wyspie na Dunaju, gdzie dowództwo obozu spodziewało się prawdopodobnie pozyskać ukryte tam skarby (ryc. 5). W grudniu 1940 r. księży zastąpiono polskimi nauczycielami i działaczami harcerskimi w liczbie 15 osób. W czerwcu następnego roku w Komandzie pozostał jedynie K. Gelinek; dowódca obozu Gusen – Karl Chmielewski polecił mu założyć w jednym z baraków muzeum obozowe, przydzielając do pomocy wspomnianego już dr. J. Iwińskiego. Po ponad roku wspólnej, intensywnej pracy, w dniu 1 IX 1942 Iwińskiego nieoczekiwanie zwolniono z obozu. Wkrótce potem (24 X 1942) reaktywowano Kommando Spielberg, powołując doń ośmiu więźniów, wybranych, a potem przeszkolonych przez Gelineka, który następnie (od 7 XI 1942) kontynuował wraz z nimi prace wykopaliskowe (ryc. 7-10). Nieco później do Komanda dołączył więzień austriacki – ks. dr Johannes Gruber z Linzu.

Ryc. 7. Fragment mapy topograficznej w skali 1:25 000 z zasięgiem prac wykopaliskowych „Kommando Spielberg” w latach 1940-1945 (ilustracja do opracowania K. Gelinka „Wykopaliska na lewym brzegu Dunaju...”). Rys. K. Gelinek
 Fig. 7. Fragment of the 1:25 000 topographic map with extension of archaeological excavations of the „Kommando Spielberg” in 1940-1945 (illustration from the monograph by K. Gelinek: „Excavation on the left bank of Danube...”). Drawn by K. Gelinek

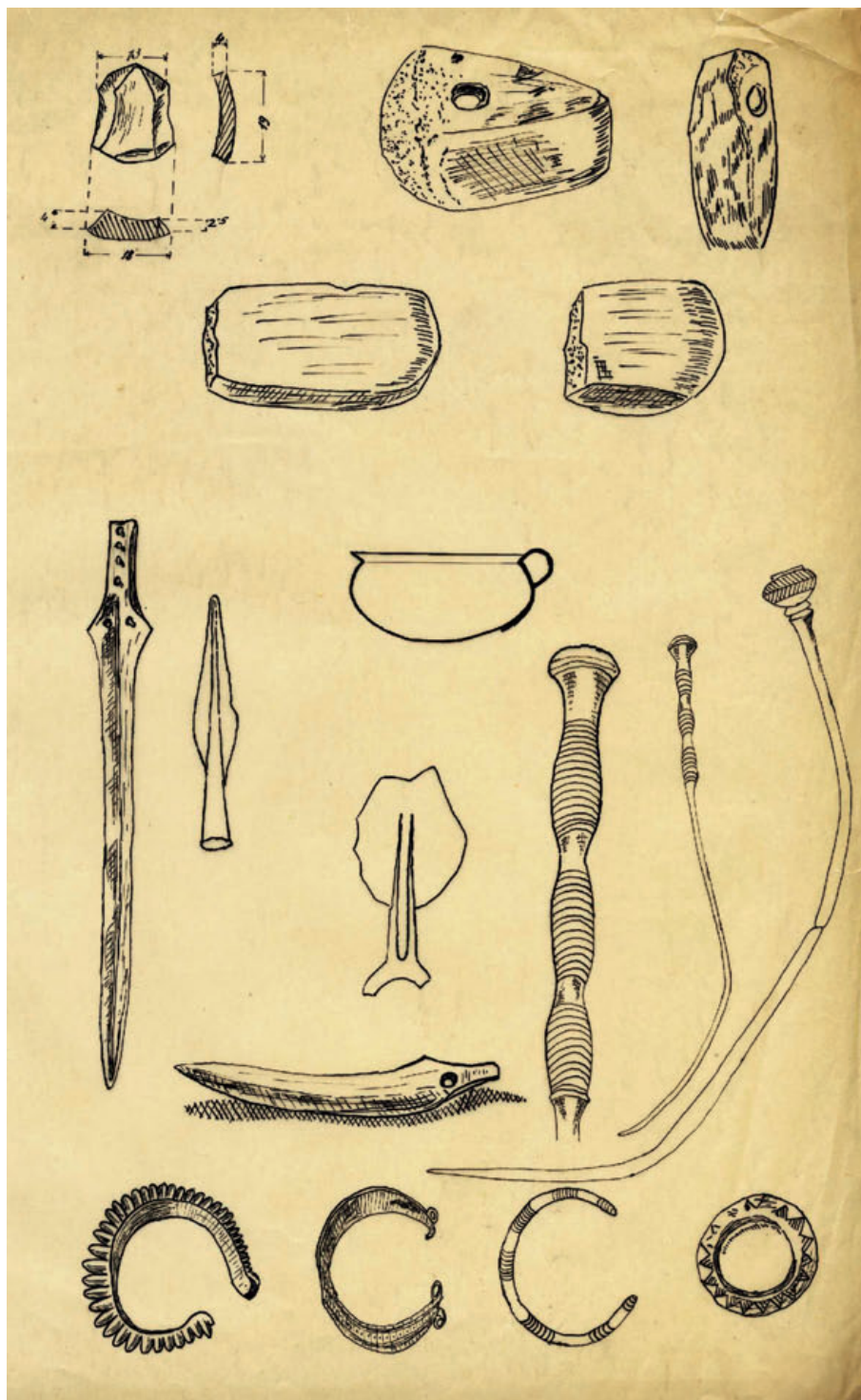
Ryc. 8. Wzgórze Kogelberg koło Gusen. Fragment terenu badań wykopaliskowych cmentarzyska (1942 r.)
 Fig. 8. Kogelberg Hill near Gusen. Fragment of the excavation of the cemetery (1942 r.)

Ryc. 9. Tablica ilustracyjna z opracowania K. Gelinka „Wykopaliska na lewym brzegu Dunaju...”. Rys. K. Gelinek
 Fig. 9. Illustration from the monograph by K. Gelinek: „Excavation on the left bank of Danube...”). Drawn by K. Gelinek

Tuż przed świętami Bożego Narodzenia 1942 r. komendant obozu KL Gusen, Schutzhaftlagerführer K. Chmielewski rozkazał Gelinowi przygotować publikację wyników dotychczasowych wykopalisk w związku z zapowiadaną rychłą wizytą H. Himmlera. „W dniu 17. grudnia 1942 r. t.j. w czasie, kiedy cały wydobyty materiał przedhistoryczny był w stanie surowym, t.j. zupełnie nie opracowany, gdyż leżał w pudełkach i skrzynkach tak

jak po przyniesieniu, schutzhaftlagerführer (sic!) Chmielewski zażądał wydrukowania prac przedhistorycznych do dnia 21. grudnia tegoż roku t.j. 1942. Pracowano dzień i noc, i w dniu oznaczonym terminem, wyszło pierwsze pięć egzemplarzy ze stroną tytułową, ze słowem wstępnym Chmielewskiego i przedmową prof. Dra Menghina, mapką terenu, planami, dwoma profilami geologicznymi i 431 rysunkami. W odbitkach wyszły wszystkie

Ryc. 10. Tablica ilustracyjna z opracowania K. Gelinka „Wykopaliska na lewym brzegu Dunaju...”. Rys. K. Gelinek
 Fig. 10. Illustration from the monograph by K. Gelinek: „Excavation on the left bank of Danube...”. Drawn by K. Gelinek

rysunki Dra Iwińskiego, i niektóre plany oraz profile sprawozdawcy – tylko odpowiednio dostosowane do formatu książki. W wielkim pośpiechu, niektóre rysunki Dra Iwińskiego zostały odwrotnie przerysowane i odbite. Z pięciu odbitych egzemplarzy, jeden pozostał w muzeum, jeden pozostawił

sobie hauptsturmführer Chmielewski, jeden otrzymał Himmler, jeden sturmbannführer Zierys, jeden Instytut Ochrony Zabytków we Wiedniu. W latach 1943 i 1944, pierwsze 5 egzemplarzy uzyskały dalsze uzupełnienie, w których też umieszczono mapki historyczne Dra Pfeffera, poprzednio wydruko-

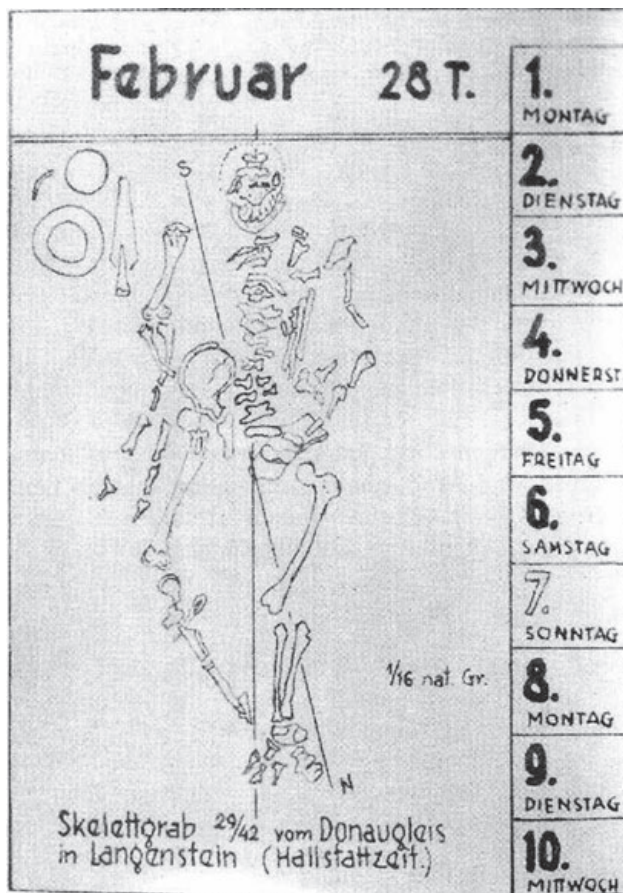

Ryc. 11. Okładka kalendarzyka na rok 1943 przygotowanego przez „Kommando Spielberg” z rysunkami zabytków, odkrytych w rejonie obozu koncentracyjnego w Gusen

Fig. 11. Cover of the calendar for 1943 prepared by the „Kommando Spielberg” with the drawings of the artefacts discovered at the Gusen concentration camp

wane w czasopiśmie „Oberdonau” Heft September – November 1941. Jeden egzemplarz z pierwszego wydania i uzupełnienie jak też szkicownik sprawozdawcy zabrał do przechowania z wielkim narażeniem swej osoby, preparator Jozef Vockenhuber. Przechował je w Hallstacie, [a] właściwie u siostry mieszkającej w St. Florian koło Linczu, aż do czasu zakończenia wojny i w ten sposób uratowane zostały te dowody prac.” (Gelinek 1942; 1946, 2-3; Kordala 2000, 50).

W samą Wielkanoc 1944 r. zginął ks. dr J. Gruber, zakatowany za kolportaż podręczników do nauki jęz. angielskiego. Pod koniec 1944 r. komando Spielberg liczyło zaledwie dwie osoby (K. Gelinek oraz T. Murasiewicz, który opracowywał znaki

Ryc. 12. Fragment kalendarzyka na rok 1943 z rysunkiem grobu szkieletowego, odkrytego w rejonie obozu koncentracyjnego w Gusen
Fig. 12. Fragment of the calendar for 1943 with the drawing of the skeleton grave discovered at the Gusen concentration camp

garncarskie na ceramice średniowiecznej). Komando prowadziło badania wykopaliskowe aż do dnia wyzwolenia obozu przez wojska amerykańskie (5 V 1945). „Oprócz prac przedhistorycznych i historycznych, były też wykonywane prace geologiczne i paleontologiczne. Sprawozdawca wykonał wiele profili geologicznych, planów, szkiców, rysunków, i zebrał wiele próbek geologicznych.” (Gelinek 1946, 3). Wkrótce potem K. Gelinek zastrzegł swoje prawa autorskie do całości wyników swych badań z lat 1940-45 w miejscowym (już zdenazyfikowanym) starostwie (O.O. Landeshauptmannschaft Linz, Abt. Presse Pr.), a także poprzez zamieszczenie ogłoszenia w miejscowej gazecie „Tagblatt” (29 IX 1945). Maszynopis wspomnień K. Gelineka pt. „Wykopaliska na lewym brzegu Dunaju...” powstał w lutym 1946 r., podczas jego pobytu w obozie przejściowym w Schärding, przeznaczonym dla

Ryc. 13. Hertha Landenbauer-Orel (1912-2009) – pracowniczka Instytutu Ochrony Zabytków w Wiedniu (Institut für Denkmalpflege Wien), oddelegowana do udziału w wykopaliskach w Gusen w r. 1942
Fig. 13. Hertha Landenbauer-Orel (1912-2009) – archaeologist at the Institute of Cultural Heritage Protection in Vienna (Institut für Denkmalpflege Wien), delegated to the Gusen excavations in 1942

b. więźniów KL Mauthausen-Gusen. „Zbiory z lat 1940.-1945. pozostały w Gusen i na Spielbergu nad Dunajem. Trzy pełne skrzynie z bardzo ważnymi zbiorami przedhistorycznymi, zostały wywiezione do Forschungsabteilung beim Kaastroche batallion, Pottenstein Oberfranken Station: Behringermühle über Nürnberg Fochheim. Trzy duże szkicowniki

– własność sprawozdawcy [K. Gelinka] – z dużym naukowym materiałem, z planami i rysunkami na papierze technicznym wykonanymi i do odbitek przygotowanymi, fotografie etc. etc. pozostały w Gusen. Wszystkie były oznaczone numerem heftlingowskim [tj. numerem więźnia] sprawozdawcy tj. 43041.” (Gelinek 1946, 3).

OKRES POWOJENNY

Po wojnie K. Gelinek wrócił do Płocka: „Wyszedłem z obozu w Gusen po pięcioletnim pobycie w pasiakach i bez grosza, ważyłem około 34 kg bo brakowało jeszcze 40 dkg. (...) Wróciłem do Płocka. Tu się przekonałem, że straciłem wszystko: żonę, córkę, całe urządzenie, bibliotekę, a z nią cenne i rzadkie dzieła naukowe, moje materiały naukowe zebrane w terenie w ciągu piętnastu lat przy pomocy których miałem się doktoryzować... Los nie szczędził mnie w niczym, gdyż dla mnie kustosza muzeum w Towarzystwie Naukowym już miejsca nie było. Nawet nie było miejsca, gdzie bym mógł głowę złożyć, bo trzy miesiące mieszkałem na ulicy. Znajomi nocowali mnie po kolei. Pod ko-

niec 1946 r. rozpocząłem pracę w technikum t. zw. Ośrodku Szkolenia Zawodowego, którego dyrektorem i twórcą był inż. Synoradzki... Zima z 1946 na 1947 była mroźna tak, że w kancelarii dyrektora będącej zarazem pokojem nauczycielskim woda w szklance zamarzała.” (Gelinek 1956b, 9-11).

Na początku lat 1950-tych K. Gelinek pozostawał przez jakiś czas bez pracy, po czym zatrudnił się jako kierownik internatu szkoły ogólnokształcącej im. króla Władysława Jagiełły, a od 1 września 1956 r. do przejścia na emeryturę pracował jako nauczyciel w Liceum Ogólnokształcącym dla Pracujących. Był też konsultantem z zakresu geologii dla szeregu płockich instytucji.

ZAKOŃCZENIE

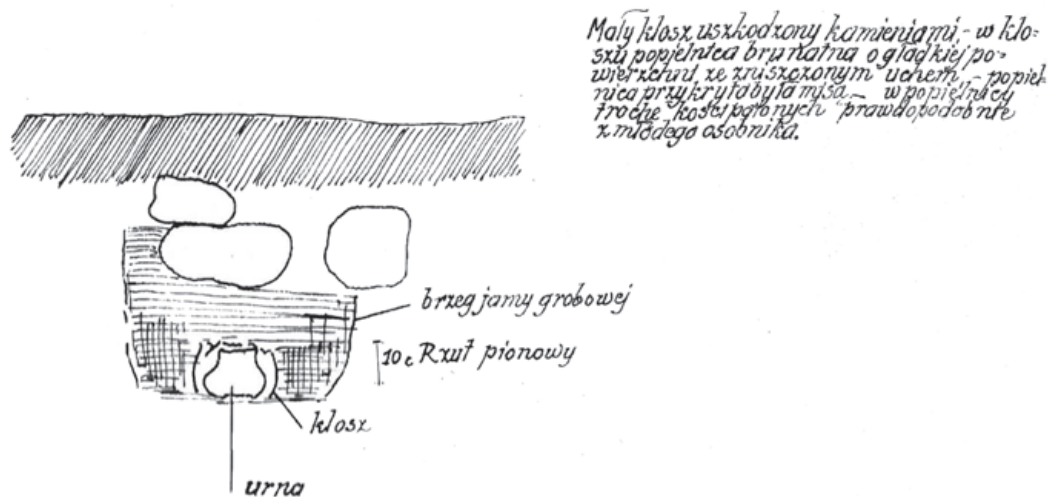
W wojennej epopei Kazimierza Gelinka pozostaje nadal wiele białych plam; będzie je można wypełnić treścią historyczną jedynie w przypadku odkrycia kolejnych dokumentów źródłowych, gdyż żaden z uczestników opisywanych wydarzeń już nie żyje. Tytułem podsumowania, wymieńmy zatem najważniejsze z nasuwających się pytań, aby ułatwić przyszłym badaczom dalszą rekonstrukcję tego fascynującego i unikatowego wątku polskiej archeologii:

1/ Na pierwszym miejscu należy ponownie wymienić wspomniany już na wstępie niezrozumiały fakt przemilczenia przez prof. J. Kostrzewskiego tak intensywnych i długofalowych badań archeologicznych w Gusen i kluczowej roli, jaką odegrał w nich K. Gelinek. Jest to tym bardziej intrygujące, iż omawiany tu tekst Gelinka, znajdujący się w spuściźnie J. Kostrzewskiego, zawiera również oryginalne ilustracje, wykonane tuszem na kalce

technicznej i sygnowane nazwiskiem ich autora, co świadczy o przeznaczeniu całości do druku. Nasuwają się dwa przypuszczenia: (a) J. Kostrzewski krytycznie ocenił działalność K. Gelinka w Gusen, uznając, że posunął się on zbyt daleko we współpracy ze swymi prześladowcami; (b) przeciwnie: J. Kostrzewski uznał, że nadmierne eksponowanie osoby Gelinka i jego wojennej działalności na terenie Austrii może wywołać negatywną reakcję ze strony ówczesnych władz komunistycznych (i to negatywną zarówno dla samego K. Gelinka, jak i dla środowiska archeologicznego) z uwagi na szeroko rozpowszechnioną podejrzliwość, a nawet wrogość ówczesnych władz wobec osób powracających po wojnie do Polski z tzw. Zachodu. Dzisiejszego Czytelnika może zdumiewać fakt stosowania tej zasady również w odniesieniu do b. więźniów hitlerowskich obozów koncentracyjnych, lecz ogólnie znana w pierwszych latach powojennych repre-

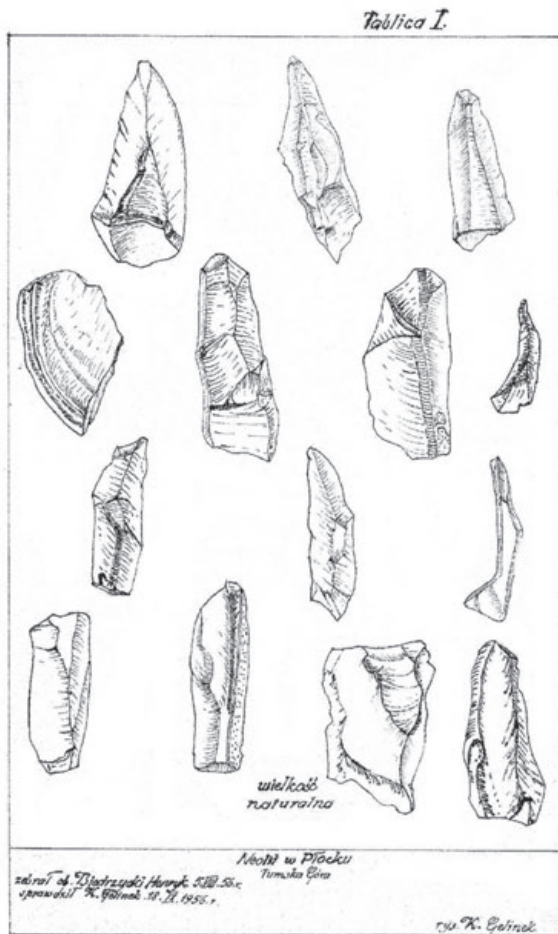
Michałkowo pow. lipnowski - grób 33 13/X. 1927 r.

Grób podkloszowy

Ryc. 14. Michałkowo, pow. Lipno. Grób podkloszowy (badania wykopaliskowe Zygmunta Szmita w r. 1927). Rys. K. Gelinek

Fig. 14. Michałkowo, district of Lipno. Bell grave (excavations by Zygmunt Szmit in 1927). Drawn by K. Gelinek

Ryc. 15. Płock-Tumska Góra. Zabytki krzemienne z amatorskich badań powierzchniowych. Rys. K. Gelinek
 Fig. 15. Płock-Tumska Góra. Flint artefacts from the amateur surveys. Drawn by K. Gelinek

syjność władz w tym zakresie mogła upoważniać J. Kostrzewskiego do zastosowania zasady „przezornego milczenia”.

2/ Osobną kwestią jest nieprzychylnie przyjęcie przez środowisko płockie Kazimierza Gelinka, powracającego po latach gusenowskiej gehenny do swego przedwojennego środowiska. Jak sam wspomina z goryczą, nie znalazł on ponownie

miejsca dla siebie w żadnej ze swych dawnych macierzystych instytucji, tj. ani w Towarzystwie Naukowym Płockim, ani też w gronie miejscowej profesury gimnazjalnej, pomimo, iż w obu tych sferach legitymował się w okresie międzywojennym znaczącym dorobkiem i wynikającym stąd wysokim prestiżem. Czy zaważyły tu względy polityczne, czy też „stosunki międzyludzkie”? – tego jak dotąd nie wiemy.

3/ Na koniec należy krótko scharakteryzować percepcję działalności „Komanda Spielberg” ze strony przedstawicieli powojennej archeologii austriackiej. O uznaniu naukowej wartości odkryć z lat 1940-1945 najlepiej świadczy fakt, że pozyskane wówczas materiały zabytkowe zostały ponownie opracowane i opublikowane pod koniec ub. stulecia zgodnie ze współczesnymi standardami w czołowym roczniku „Archaeologia Austriaca” (Szameit 1992, Tovornik 1986, Trnka, Ladenbauer-Orel 1992). Jednocześnie jest rzeczą zastanawiającą, iż w relacjach austriackich – zarówno w w/w monografiach archeologicznych, jak i w zarysach dziejów obozu Mauthausen-Gusen, niemal zupełnie pomijana jest rola polskich więźniów – Kazimierza Gelinka i jego współtowarzyszy. Według zgodnych relacji naocznych świadków, zawartych w opublikowanych przez nich wspomnieniach, nawet SS-mani z załogi KL Gusen okazywali respekt dla fachowej wiedzy archeologicznej Gelinka, nazywając go „der alte Professor”. Tym bardziej dziwi fakt, iż współczesne relacje austriackie jako czołowego inicjatora omawianych badań wymieniają dr. Johanna Grubera – katolickiego księdza z pobliskiego Linzu, który, po uwięzieniu, dołączył do „komanda” w końcu 1942 r. Postać ta, niewątpliwie szlachetna i zasłużona (czołowy działacz austriackiego ruchu antyfaszystowskiego), w badaniach w Gusen pełniła jednak – według zgodnych relacji świadków – rolę uboczną, dowództwo obozu powierzyło mu bowiem jedynie obowiązki administracyjne, m.in. wysyłkę odkrytych zabytków do Wiednia.

BIBLIOGRAFIA

<p>Askanas K.
 1984 <i>Zarys dziejów Muzeum Mazowieckiego w Płocku</i>, „Nauka Polska”, nr 5-6, 149-157.</p> <p>Dobosiewicz S.
 1979 <i>Mauthausen Gusen obóz zagłady</i>, Warszawa.</p> | <p>Gancarz J.
 1995 <i>Gelinek Kazimierz (1882-1969)</i>, (w:) T. Kurpiowski (red.), <i>Słownik bibliograficzny zasłużonych nauczycieli województwa płockiego</i>, Płock, 70-72.</p> |
|--|--|

- Gelinek K.
 1929 *Osuwiska nad Wisłą (przyczynek do fizjografii wysokich brzegów nadwiślańskich)*, (w:) L. Sawicki (red.), Pamiętnik II. Zjazdu Geografów i Etnografów odbytego w Polsce 1927 r., t. 1, Kraków, s. 212-215.
 1939 *Krótki zarys kursu geologii*, Płock.
 1942 *Ausgrabungen in der Umgebung des KLM Gusen, 1940-1942, Gusen* (maszynopis powielany; wstęp – K. Chmielewski, przedmowa – O. Menghin, 431 rys.).
 1946a *Ausgrabungen am linken Donauufer der Umgebung von Linz* (maszynopis w Archiwum PAN – Oddział w Poznaniu).
 1946b *Excavations at the left Bank of the Danube in the Environs of Linz* (maszynopis w Archiwum PAN – Oddział w Poznaniu).
 1946c *Wykopiska na lewym brzegu Dunaju w okolicy Lincu w latach 1940-1945* (maszynopis w Archiwum PAN – Oddział w Poznaniu).
 1954 *Kielich szklany, znaleziony w miejscowości Parzeń, pow. Płock*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20, z. 4, 421-422.
 1956a *Wiek Płocka i okolicy pod względem osadniczym*, „Notatki Płockie”, nr 1.
 1956b (ok.) *Życiorys Kazimierza Gelinka* (maszynopis w Oddziale Związku Nauczycielstwa Polskiego w Płocku).
 b.d. *Komando Spielberg z Umschulungslager Mauthausen-Gusen. Wspomnienia z lat 1940-1945* (oryginał w Oddziale Związku Nauczycielstwa Polskiego w Płocku).
- Gębik W.
 1972 *Z diabłami na ty (W obozach Tapiau, Hohenburch, Stutthof, Sachsenhausen i Gusen)*, Gdańsk
- Iwiński J.E.
 1989 *Walka o życie i godność ludzką w obozie koncentracyjnym Gusen w latach 1940-1942*, Warszawa.
- Kordala T.
 2000 *Z dziejów badań archeologicznych na Mazowszu Płockim*, Płock.
- Murasiewicz T.
 1962 *Trudno zapomnieć*, (w:) K. Bidakowski, T. Wójcik (red.), *Pamiętniki nauczycieli z obozów i więzień hitlerowskich 1939-1945*, Warszawa.
- Papierowski A.J., Stefański J. (red.)
 2002 *Płoczzanie znani i nieznan. Słownik biograficzny*, hasło: *Gelinek Kazimierz (1882-1969)*, Płock, 169.
 2010 *Płock od A do Z w tysiącletnich dziejach*, hasło: *Gelinek Kazimierz (1882-1969)*, Płock, 163.
- Prinke A.
 2010 *Archeologia w piekle*, „Archeologia Żywa”, nr 4, 60-64.
 2011 Bibliografia prac prof. Józefa Kostrzewskiego. Wersja z dn. 16 XI 2011, http://www.muzarp.poznan.pl/kostrzewski/pdf/Bibliografia_JK_calosc.pdf
- Stogowska A.
 1989 *Wojenne losy Kazimierza Gelinka*, „Notatki Płockie”, nr 3/140, 43-47.
- Szameit E.
 1992 *Zu frühmittelalterlichen Funden aus Gusen und Langenstein, Oberösterreich. Mit Exkursen zur Datierung des slawischen Gräberfeldes von Gusen und zur frühmittelalterlichen Graphitontechnik*, „Archaeologia Austriaca”, t. 76, Wien, 113-196.
- Tovornik V.
 1986 *Die frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gusen und Auhof bei Perg in Oberösterreich. Teil 2: Auhof bei Perg*, „Archaeologia Austriaca”, t. 70, Wien, 413-483.
- Trnka G., Ladenbauer-Orel H.
 1992 *Das urnenfelderzeitliche Gräberfeld von Gusen in Oberösterreich*, „Archaeologia Austriaca”, t. 76, Wien, 47-112.
- Wnuk W.
 1985 *Byłem z wami*, Warszawa.

RESCUED BY ARCHAEOLOGY: THE RESEARCH ACTIVITIES
 OF KAZIMIERZ GELINEK (1882-1969) AS A PRISONER OF THE GERMAN NAZI
 CONCENTRATION CAMP AT MAUTHAUSEN-GUSEN (UPPER AUSTRIA) IN 1940-1945

SUMMARY

The following summary is composed of the excerpts of the English version of Kazimierz Gelinek's report (1946) on his archaeological activities 1940-45 as a prisoner of the German Nazi concentration camp at Mauthausen-Gusen. The report was found in the archival legacy of Prof. Józef

Kostrzewski (1885-1969), one of the most distinguished Polish archaeologists. It is still difficult to explain why Kostrzewski did not publish it or even mention this unique story. He used to write eagerly on any archaeological event, both in academic and in popular way. The author suggests

two possible explanations: (1) either Kostrzewski admitted Gelinek's archaeological activities as reaching beyond the border of collaboration with the Nazis, or (2) on the contrary, he knew the policy of the post-war Polish Communist authorities who used to be very suspicious towards anybody returning from the West. Below is the summary of Gelinek's war odyssey in his own words (*in italics*), describing probably the most peculiar way of practising archaeology (spelling as in the original).

The works in the region... had begun on November 19th 1940. The working group Spielberg counting 30 prisoners... began the works on the ruins of the castle. [...] the authorities hoped finding ... a treasure there... because of the great attention paid by the 17 SS-guards to the [castel] chapel. In June 1941 Hauptsturmführer Chmielewski ordered the author to arrange a camp-museum. [...] As the work in the museum was steadily growing, the author of this report asked for an assistance. Chmielewski then ordered as an assistant the prisoner Dr. Josef Iwinski who was a chemist. He made the drawings of the ruins as well as of the objects of bronze and of the urns being found there. [...] In this time the diggings were begun on the so-called Kogelberg hill. Near-by prehistoric graves were found... [...] On August 24th 1942 the group was enlarged to 8 workers. At first the author had to teach all the new-comers and on October 7th they were ready for their new work. At that time also Dr. Hans Gruber came from Linz taking the administration. [...] The institute for the conservation of monuments in Vienna was interested too, and sent Dr. Kurt Willvonseder and Prof. Dr. Oswald Menghin as well as the lady assistant Dr. Herta von Orel and the preparatory Mr.

Vockenhuber to Gusen. [...] The museum was also twice visited by Himmler.

On December 17th 1942 that is in the time in which all the excavated prehistorical material was not arranged, the leader of the concentration camp Chmielewski demanded a printed edition which had to be finished by December 21th. We worked night and day and on December 21th the edition of the first 5 copies was ensued. [...] The above mentionned [!] edition was provided with the preface of Chmielewski and an introduction of Prof. Dr. O. Menghin. One of the 5 copies remained in the museum, one got Hauptsturmführer [!] Chmielewski, one Himmler, one Sturmbannführer [!] Ziereis and one was sent to the institute for the conservation of monuments in Vienna. In 1943 and 1944 the first 5 copies were further completed, in which also historical maps drawn by Dr. Pfeffer were printed and [instead of "and" here should be rather: "which were first"] published in the periodical "Oberdonau" (Upper Danube) September-November copy 1941 [...].

The excavations were carried on till May 5th 1945 [the day of liberation of the camp]. Besides prehistorical and historical works also geological and paleontological [!] ones were made. Many geological profiles, plans, sketches, drawings and geological proofs were taken. The collections from the years 1940-1945 remained in Gusen and Spielberg on Danube. Three boxes fully loaded with important prehistorical articles were sent anywhere into the Alps. Three thick sketch-books – the property of the author – with much scientific material, tracing paper, clichés, photos etc. remained in Gusen. They all were signed with the number 43.041 [ie. the prisoner's number of Kazimierz Gelinek].

Adres Autora:

Dr Andrzej Prinke
Muzeum Archeologiczne w Poznaniu
ul. Wodna 27
61-781 Poznań
aprinke@man.poznan.pl

